

WOERDEN, ALS VERBLIJFPLAATS VAN DE 15e COHORTE (*voluntariorum*), AL IN 1887 AANWIJSBAAR.

door P.C. Beunder.

Inleiding.

Bij het bestuderen van de inventaris van oudtijds, in Woerden gevonden oudheidkundige voorwerpen, uit de Romeinse bewoningsperiode¹⁾, gepaard gaande aan m'n pogingen tot vervolmaking van een en ander, is het mij altijd een raadsel geweest, dat zo weinig stempels, voorkomende op bouwmaterialen, zoals we op plaatsen met Romeinse bewoning, met name langs de noordelijke legerweg, aantreffen, zijn bewaard gebleven.

Kennelijk heeft men deze voorwerpen over 't hoofd gezien of ze niet van dusdanig belang geacht er ook maar één van te bewaren.

Een merkwaardige epigrafie.

Toen ik mij echter in de winter van 1974/75 herhaalde malen naar het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden begaf, in verband met de samenstelling van een typologie van dergelijke stempels op bouwmaterialen, die betrekking hebben op de Romeinse vloot en haar activiteiten hier te lande, had ik het genoegen, in een aanhangsel van een rapport, in 1887 opgemaakt door de directeur de heer C. Leemans, m.b.t. een bezoek door Dr. W. Pleyte aan Woerden gebracht, waarin de eerste een aantal uit Woerden verkregen Romeinse vondsten registreerde²⁾, ook de volgende omschrijving aan te treffen, neergeschreven als gevolg van een door Pleyte, ter plekke gedane waarneming³⁾:

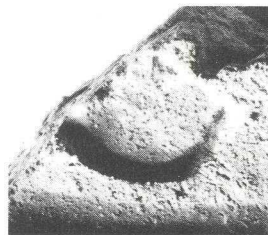
„Nog werden door Dr W. Pleyte medegebracht, door hem opgeraapt tusschen den molen en het kasteel, op de plaats van den onlangs afgegraven vestingwal. De grond is thans in moestuin veranderd en ligt bezaaid met stukken dakpannen, vorsten, tegels, puin, grauwvakken (d.i. een soort leisteen), brokken van schotels, kruiken, moolenstenen enz. Op de dakpannen sporen van stempels van Leg. XXXVV/ (d.i. het dertigste legioen, met de bijnamen *Ulpia Victrix*; de schuine streep duidt erop dat een en ander afgebroken was)”.

Toen ik het aldus omschreven materiaal, met behulp van een merkenlijst opnieuw in het daglicht bracht⁴⁾, verbaasde het mij zeer onder de gegeven omschrijving, de volgende drie fragmenten van bouwmaterialen aan te treffen:

1. bouwfragment, verm. dakpan, met stempel X...XGE (?), (hoegenaamd onleesbaar), (maar, ook daardoor goed) te interpreteren, als zijnde afkomstig of gefabriceerd door of voor een *Vexillatio* van de *Exercitus Germanicus Inferior*, misschien vergelijkbaar met Holdeurn, plaat XXXI - 2c, (zie afb. 1).

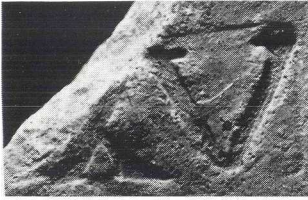
afb. 1. (verm. dakpan-) stempel van een *vexillatio* van de *Exercitus Germanicus Inferior*, X . . . XGE (?), (relieffletters tussen holle kaders), misschien vergelijkbaar met Holdeurn, plaat XXXI, nr. 2 c. (Coll. R.M.O.L., foto PC,B.)

afb. 2. fragment van een aanhangsel van (verm. dakpan-) stempel van de *Exercitus Germanicus Inferior*, identiek aan Holdeurn, plaat XXIX, nr 35. (Coll. R.M.O.L., foto PC,B.)

2. bouwfragment, verm. dakpan, met fragment van een stempelaanhangsel, van de *Exercitus Germanicus Inferior*, identiek aan Holdeurn, plaat XXIX - 35, (zie afb. 2).

3. bouwfragment, verm. dakpan, met gedeelte van een stempel met holle letters:]XV, (zie afb. 3), alsmede een ongestempeld gedeelte van een imbrex.

afb. 3. gedeelte van (verm. dakpan-) stempel van de Vijftiende Cohors, [CO] H(ors) XV (voluntariorum), (holle letters). (Coll. R.M.O.L., foto PC,B.).

Het derde stuk intrigeerde me geweldig, zowel om het feit, dat het toch, door z'n lectuur vrijwel onmogelijk afkomstig kon zijn of in verband kon staan met het Dertigste Legioen, waaraan het was toegeschreven⁵), dan wel om het feit, dat het mij op dat ogenblik niet goed mogelijk was er iets anders over mede te delen⁶).

Een eerste, weliswaar kleine, aanzet tot gedegen onderzoek naar de Romeinse (militaire) bewoning in het centrum van Woerden⁷) leverde, naast een overzichtelijk pakket van woonsporen, een complete dakpan op, waarin een prachtig bewaard gebleven stempel van de 15e Cohorte (Voluntariorum), [OV VX HO) , was afgedrukt.

Het reeds bij de schrijver ontstane idee, dat de Woerdense nederzetting tevens in zekere periode, de verblijfplaats van de welhaast legendarische 15e Cohorte geweest kan zijn⁸), won hierdoor aan reële betekenis. Omdat de laatst genoemde epigrafië geen duidelijke overeenkomst vertoonde met het hier eerder getoonde stempelfragment XV (afb. 3), bleven deze slotletters, in zekere mate, hun intrigerende betekenis uitoefenen.

Dat Woerden inderdaad voor verblijfplaats van de 15e Cohorte sterk in aanmerking komt, werd inmiddels nog eens nader bevestigd bij een in april 1975 uitgevoerd beperkt bodemonderzoek tijdens de verbouwing van de in de binnenstad gelegen kazerne tot politiebureau⁹), door het Instituut voor Oude Geschiedenis en Archeologie (O.G.A.) van de Rooms-Katholieke Universiteit van Nijmegen.

Hierbij mocht ook schrijver dezes diverse bouwfragmenten, die instempelingen van de 15e Cohorte droegen (eveneens uit de Flavische tijd), bergen.

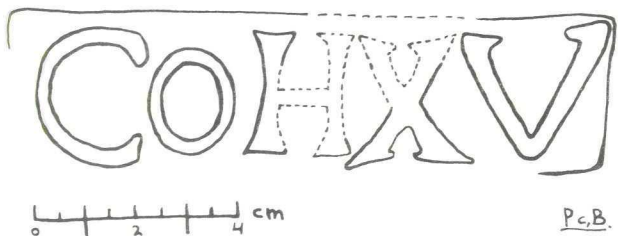
Maar hoe verrassend was het, dat, nadat voor de zoveelste maal de uitgeworpen grond¹⁰) nog eens was nagezocht¹¹), een bouwfragment, vermoedelijk dakpan-, met het stempelgedeelte COH[, (zie afb. 4) te voorschijn kwam, hetgeen na bestudering op lettertype, afmeting en kaderstructuur, onmiskenbaar grote overeenkomst vertoonde met het in alle eenzaamheid aange troffen stempeltype uit het Leidse museum¹²).

afb. 4. gedeelte van (verm. dakpan-) stempel van de Vijftiende Cohors, COH[(ors) XV] (voluntariorum), (holle letters). (foto PC,B.).

Hiermede is nu de raadselachtigheid rond dit oude stuk verdwenen en in samenhang hiermee zijn de waarnemingsresultaten uit 1887, gecorrigeerd, opnieuw aan de vergetelheid ontrukkt, terwijl tevens de mededeling, die Bogaers ten aanzien van de oudtijds interpretatie nog overneemt, kan worden verbeterd¹³).

Tenslotte doet het toch wel wat ironisch aan te bedenken, dat de „bouwstenen”, voor het oplossen van een der problemen rond de verblijfplaats van de 15e Cohorte, ons in feite reeds in 1887 in handen werden gegeven¹⁴).

afb. 5. Rekonstruktie-tekening van een stempel van de Vijftiende Cohors, op grond van de afbeeldingen 3 en 4, (tek. P.C.B.).

NASCHRIFT.

De verwachting van fraaiere vondsten, in epigrafisch opzicht ter verdere opheldering van de Romeinse bewoningsperiode in ons land, lag (en ligt soms nog) ten grondslag aan het feit, dat aan tevoorschijn gekomen dakpanstempels, vaak niet zoveel aandacht geschonken werd.

De resultaten van het bodenonderzoek, met name in de laatste decennia, duiden erop, dat in onze bodem, waarin zoveel materiaal zo slecht gekonserveerd wordt en bovendien reeds in vervlogen eeuwen stelselmatig voor secundair gebruik is aangewend, de dakpanstempels, tesamen met hun vondstsituatie, een steeds belangrijker bron van informatie (moeten) gaan vormen. Deze gedachte is stellig door Bogaers onderkend, wanneer wij zijn bijdrage in de nog maar zo kort geleden verschenen bronnenpublicatie (van) Der Niedergermanische Limes bestuderen. Het is te hopen, dat deze gedachte in de resultaten van elke haar betreffende opgraving en de publicatie er van, in de toekomst, nog aan konserdatie wint.

NOTEN

- 1). zie Plomp, pag. 1 - 5.
- 2). Jansen, duidt op pag. 4, deze waarneming/vondst collectie aan, maar heeft kennelijk geen verdergaande belangstelling voor het gestempelde bouw materiaal, als hij dit afdoet met de woorden: „een fragment van een Romeinse dakpan . . . .”.
- 3). E.e.a. betreft hier voornamelijk door hem, van de heer W. Paling ontvangen en van de heer A. Kosterus aangekochte Romeinse munten, met aan het eind, bij de rondleiding over de vindplaats (een afgraving van de stadswal tussen het kasteel en de molen) de aangehaalde beschrijving van enkele stukken gestempeld bouw materiaal.
- 4). Ik wil hierbij gaarne eens mijn dank betuigen aan de conservator van het betreffende museum, Dr. P. Stuart, voor de door hem verleende hulp en toestemming tot publicatie, bij de beide gememoreerde onderzoeken, waarvan het onderhavige hierbij voorlopig voltooid is en het andere m.b.t. de vlootstempels, zich in een stadium van voorbereiding, voorzien van de vreemdste mogelijke wisselvalligheden, bevindt.
- 5). Het is bekend, dat aan dakpanstempels van het Dertigste Legioen, (vooral aan de vroegere stukken) de afkorting van de aan dit legioen toegekende bij-/erenamen VLP(IA) VICTRIX, (in de vorm van 2 x de letters V) is toegevoegd. Daar er hier echter sprake is van één letter V (niets wijst op ligatuur o.i.d.), kan e.e.a. niet op de weergave van de aangeduide erena(am(en)) wijzen en vervalt met deze constatering tegelijk de mogelijkheid, dat in de voorafgaande epigrafie, het Dertigste legioen zou zijn aangeduid.

Toeschrijving van het stuk aan het 15e legioen, is niet zonder meer aannemelijk te maken vanwege de geringe hoeveelheid voor-flavische vondsten, met name bouwmaterialen, uit deze omgeving verzameld, plus het feit, dat de enkele in ons land gevonden stempels van dat legioen een sterk afwijkende vorm vertonen. (Deze bewering kon door H. Brunsting, een deskundige op dit terrein, na voorlegging van e.e.a. aan hem, onder dankzegging voor z'n bemoeienis, worden bevestigd). Bovendien is op het onderhavige stuk voor de X een letteraanzet zichtbaar (zie afb. 3 en 5), die moeilijk aan te vullen is tot de letter G (als onderdeel van de (ook) bij dit legioen gebruikelijke stempelafkorting LEG).

- 6). Van dit stuk, in samenhang met de onderhavige publicatie, werd reeds gewag gemaakt in: Beunder, P.C. - Heemtijsdinghen 1975, 11e jaargang, nr 1, pag. 10 en 12.
- 7). In december '74 tot januari '75, uitgevoerd door de archeologische werkgroep van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging; o.a. gepubliceerd in Heemtijsdinghen, 1975, 11e jaargang, nr. 1, pag. 3 - 12.
- 8). Uit de literatuur blijkt tot nu toe, dat de 15e Cohorte (voluntariorum), behalve te Woerden, sporen van haar activiteiten heeft nagelaten te: Leiden - Roomburg (Matilo); twee gedenkstenen - Alföldy, pag. 217.

Vechten (Fectio): dakpanstempel - Bogaers, Nws Bull. K.N.O.B. 16, 1963, pag. 158.

Vleuten-De Meern: dakpanstempel - Bogaers, Limes pag. 55.

Alphen a/d Rijn - Zwammerdam (Nigropullo): de aanwijzingen van Zwammerdam, zijn, althans voor zover het de interpretatie van De Raaf betreft, op goede gronden door Bogaers weerlegd; Bogaers, Helinium, XI, 1971, 1, pag. 12. Zie hiervoor ev. Beunder, Heemtijsdinghen, 1975, 11e jrg. nr. 1, pag. 12, waarin tevens een suggestie wordt gedaan, aangaande de vindplaats van het bij Alföldy, onder nr. 172 vermelde dakpanstempel.

- 9). De ligging van dit complex wordt aangegeven op afb. 1 van de, onder noot 7 aangehaalde publikatie.
- 10). Dit „onderzoek”, waaraan veel tijd en aandacht werd besteed, is uitgevoerd door de archeologische werkgroep van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging en door de praktijk met dit werk bekend, door schrijver dezes, diverse malen periodiek herhaald. Het strekte zich uit over de stortplaatsen in: Gerverscop en Heicop in de gemeente Harmelen, twee plaatsen in de gemeente Kamerik aan de Kanis, alsmede de gemeentelijke vuilstortplaats van Woerden aan de Waardsedijk. E.e.a. leverde toen ten behoeve van het instituut O.G.A., een niet gering aantal, waardevolle vondsten en gegevens op.
- 11). Op een van die plaatsen, nl. de gemeentelijke vuilstortplaats aan de Waardsedijk.
- 12). Het in het voorafgaande stempelfragment]XV, dient derhalve te worden voorafgegaan door de letters COH en in z'n geheel te worden gelezen als COH(ors) XV, zonder toevoeging van verdere bij- of erenamen.
De zich in de diepliggende lettervormen bevindende grond, bleek niet verontreinigd en van zavelige structuur te zijn, zodat in mogelijk vergelijk met de opravings situatie bij de kazerne, het stuk uit de dieperliggende grondlagen afkomstig (en derhalve als eerste eeuws te dateren,) zou kunnen zijn.
Op afbeelding 5, een (waarschijnlijke) rekonstruktie van het gehele stempel.
- 13). Zie Bogaers, Limes, pag. 53.
- 14). Dit dankzij de uitstekende wijze, waarop sedert lange jaren, deze vondsten in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden zijn beheerd.

Literatuur, waarnaar in het voorafgaande werd verwezen:

Alföldy, Geza – Die Hilfstruppen der Römischen Provinz Germania Inferior, 1968, Rheinland Verlag, Düsseldorf.

Beunder, P.C. – De Romeinse (militaire) bewoning van Woerden komt in het licht, in Heemtijdinghen, orgaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging, 11e jrg. 1975, nr. 1, pag. 3 - 12, alsmede in Westerheem, 24e jrg. 1975, nr. 3, pag. 100 - 110.

Bogaers, J.E. – in Nieuws-Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, 16, 1963, pag. 158.

Bogaers, J.E. en C.B. Rüger – Der Niedergermanische Limes, 1974, Rheinland-Verlag, G.m.b.H., Köln.

Holwerda, J.H. en W.C. Braat – De Holdeurn bij Berg en Dal, centrum van pannembakkerij en aardewerk-industrie in den Romeinschen tijd, in Oudh. Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, suppl. op Nieuwe Reeks XXVI, 1946.

Jansen, Joh. – Van achter de Oude Schandpaal, 1969, Stichts-Hollandse Bijdragen no. 8, Woerden (vnl. pag. 4, 6 en 161).

Plomp, Nico – Woerden 600 jaar stad, 1972, Woerden.

Raaf, H.K. de – De Romeinse nederzetting bij Zwammerdam en het probleem van „Nigropullo” Zuid-Holland, in Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 8, 1957/58, (vnl. pag. 46).

grafisch bedrijf en handelonderneming

vandenend b.v.

Linschoten (U) – strick van linschotenstraat 42 - telefoon (03480) - 2774

- ✧ inbinden jaargangen tijdschriften
- ✧ repareren van oude boeken, bijbels etc.
- ✧ opplakken van kaarten, foto's, posters op linnen, karton of spaanplaat
- ✧ drukwerkbemiddeling
- ✧ verkoop van stencilpapier, offsetpapier, bankpost, vloeistofduplicatorpapier, stencils, carbon etc.